

Не ми е горестта присъща –
земята моя ви прегръща.

В упомянутой статье о жырау имена Асана Кайгы, Казтугана Суюншиулы, Доспанбета, Шалкииза, Бухара-жырау Калкаман-улы осмысляются как летопись воинского, философского, художественного средневековья. В статье внимание болгарского читателя обращено на сложность переводов. Она объясняется такими особенностями, как традиции устного исполнения, разнообразие видов и форм эпитетов, огромное количество идиоматических выражений, фразеологических сочетаний.

Сравнение болгарского подстрочника в статье и переводов Звездинова поднимает проблему двух стратегий. Обоснованность сопоставления двух подходов подтверждается оценкой подстрочника современными исследователями. В последние несколько десятилетий вместе с повышением требований к переводу, а также в условиях интенсификации межкультурных связей усилилась роль подстрочника. Как замечает исследователь, «во-первых, подстрочник становится объектом филологических изысканий и основанием новых методик перевода и его оценки; во-вторых, за ним признается способность самостоятельно замещать оригинал, постепенно он превращается в альтернативу переводу поэтическому», - замечает другой участник упомянутого конгресса Н.Е. Никонова в докладе о месте подстрочного перевода в истории русской переводной литературы.

В связи с этим интересно заметить, что особенность болгарских подстрочника и перевода – в максимальной близости к оригиналу в плане семантики сюжета, образа и экспрессивной стилистической организации текста. В сущности, перевод Звездинова приближен к ритмически структурированному подстрочному переводу оригинала (интерлинейарному).

Какой смысл обретает решение вопроса об аутентичности перевода? От этого зависит

способность художественного перевода стать элементом литературного процесса, истории казахской литературы, не только влияя на последующие стратегии перевода, но и определяя будущие исследовательские направления в отношении истории казахской литературы. Известно, что перевод – это не только диалог языков, но диалог сознаний коммуникантов. Типологические исследования казахской и болгарской литератур, безусловно, будут способствовать обогащению теоретических аспектов истории казахской литературы.

***

Мақалада қазақ әдебиетін болгарша аудару мысалында жаһандануға қазақ мәдениетінің жақындайтын жолы қарастырылды. Автор қазіргі кезеңде қазақстандық, кеңінен алғанда еуропалық мәдениеттің сапасы басынан кешкен үдеріс қалай жүзеге асып жатыр деген сұраққа жауап алуға қадам жасады. Сюжет түпнұсқасына, мәтіннің экспрессивті стилистикалық ұйымдасуы және образына өте жақын тұратын, болгар жолма – жол аудармасының жалпы ерекшеліктері және жырау поэзиясы материалдарын аудару ерекшеленді. Мақалада аударманың аутентикалығы туралы мәселенің шешілуі қандай мән алатыны қарастырылды. Оның көркем аударманың әдеби үдеріс элементіне, қазақ әдебиеті тарихына, тек аударманың келесі стратегиясына ғана емес, сонымен қатар, қазақ әдебиеті тарихына қатысты болашақ зерттеу бағыттарына айналу мүмкіндігі көрсетілді.

***

The article takes the example of Bulgarian translations of Kazakh literature and examines one of the ways that Kazakh culture is finding its place in globalisation. The author has undertaken an attempt to answer the question of whether it ceases to be Kazakh and how a process is in motion whereby it, in this modern stage, survives the quality of Kazakh, and, on a broader scale, European culture.

The common traits of Bulgarian translation of the poetic material of the *zhyrau* (performer of Kazakh oral poetry), which maintain the maximum closeness to the original subject, form and the expressive stylistic organisation of the text are noted.

The article examines the issue of what meaning the resolution of the question of the translation's authenticity assumes. Its influence on the capability of literary translation to become an element of the literary process, of the history of Kazakh literature, not only on the translation's follow-up strategy, but also future directions of study and research that will touch upon the history of Kazakh literature is also shown.

Л. Юсупова

ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ ТОЛСТОЙ

Қазақ ақын-жазушыларының арасында Л. Н. Толстойды өзіне ұстаз тұтқан алғашқылардың бірі – Шәкәрім орыс классигінің ал-

ғашқы оқырманы және оны өз қандастарына танытушы, оған өз туындысын арнаушы болғаны белгілі. Шәкәрім Пушкин шығармалары-

мен қатар, Толстойдың да үш шығармасы мен Қытай елінің өмірінен алынған үш шығарманы 1924 жылы аударып, «Алты әңгіме» топтамасына енгізген.

Әңгімелерде адамның мінез-құлқы мен іс-әрекеттері және өмірдегі орны туралы сөз болады. Бұл шығармаларында да Шәкәрім дәлме-дәл аударуға емес, Толстой шығармасының негізгі мұратын жеткізуге ұмтылады. Шәкәрім үшін Толстой шығармасының тереңде жатқан жасырын идеясы өте маңызды, ақын сол идеяны, орыс жазушысының айтпақ болған ойын әрбір адамның санасына жеткізгісі келеді.

Әлем әдебиеті классиктерінің тікелей ықпал-әсерін түйсіне отырып, Шәкәрім олардың көркемдік тәжірибесінен үлгі алды, бірақ қазақтың ұлттық дәстүрлерінен ешқашан қол үзбеді.

Топтамаға өзі өмір бойы пір тұтып, ұстаз санап өткен орыс жазушысы Л.Н.Толстойдың «Асархидон—Лаэли», «Үш сауал», «Криз патша» әңгімелері мен шығыстағы Қытай елінің өмірінен алынған «Ұждан», «Пан-Жи-Зан-хан», «Қолшатыр бұйрығы» атты әңгімелерді енгізген.

«Царь Криз» атты әңгімені немесе сюжеті осы әңгімеге ұқсас шығарманы Л.Толстойдан кездестіре алмадық, бірақ Шәкәрімде әңгіме атауынан кейін «Толстойдан» алынған деген түсініктеме беріледі. Осы және т.б. әңгімелерді Шәкәрім Толстой шығармаларының желісі бойынша жазған тәрізді, ал өз кезегінде бұл шығармаларының арқауын Толстой шығыс ертегілері мен аңыздарынан алған. Аталмыш әңгімелерде мораль, ар-ұждан сияқты жалпы адамгершілік мәселелері сөз болады.

Автордың бұлайша топтауының басты сыры бізге беймәлім болғанмен де, аталмыш әңгімелердің сюжет, идеяларымен таныса келе бұл тұрғыда белгілі дәрежеде болжалды ой түюге де болатын секілді. «Алты әңгіме» топтамасына енген шығармалардың барлығының тақырыбы — адамгершілік, адалдық, қанағат пен ынсап, ар-ұят, ұждан мәселелері. Атап айтқанда, «Асархидон — Лаэли» әңгімесінде қарсыласы Лаэлидің әскерін қырып, енді өзін қалайша азаптап өлтірсем деген Ассирия патшасы Асархидон да, өлеңмен аударылған «Криз патша» да бір кезде өзінің сұлулығын, құдіреттілігін айтып мақтана беретін, бірақ басына күн туғанда сол қасиеттерінен қайыр көрмей, данышпан Салонның ақылды сөздерінің арқасында ғана ажалдан аман қалатын Криз патша да түптің түбінде адамға ең қажетті байлық әділдік пен адалдық, қара күш емес ойлы ақыл екендігін ұғады. «Үш сауал» әңгімесінде де

тақта отырып түсіне алмаған имандылық қағидаларының сырын қарапайым күн кешкен ақылды тақуамен өткізген аз уақыт ішінде ұғынған патшаның жүгінетіні де осылар.

19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында әлемдік философиялық-эстетикалық ойтанымда өзіндік орны болған ойшылдар қатарында Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Лев Толстой есімдері қатар аталады. Екі суреткердің де еңбектері мен шығармалары адамзаттың көркемдік, эстетикалық, философиялық құндылықтары қатарында саналады. Ол әлем әдебиеті классиктерінен Хафиз, А.С.Пушкин, Бичер-Стоу, Л.Толстой т.б. шығармаларын қазақ тілінде сөйлеткен. Бір ерекшелігі Шәкәрім шығыс және батыс даналарының ішінен Толстойды бөлекше қарастырып, өзінің ұстазы ретінде қабылдаған:

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,
Алдампаз, арам сопы кәрі қойдың.
Жанымен сүйді әділет, ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың [1,64]

Қазақ ақыны, дана ойшылы Шәкәрімнің Толстойды ұстаз тұтуы жалаң үйрену мағынасында қабылданбауы керек, керісінше даналар үндестігі ретінде қабылдануы қажет. Өйткені, Шәкәрім Л.Толстойға тұлға ретінде құрметпен қараған және оның дүниетанымымен өзінің көзқарасы көп мәселеде үндес келетінін де жасырмаған. Мәселен, Толстой «ардың жолын» тандаған, «әділетті» сүйген, «терең ойдың» иесі екенін атап өтеді. Шәкәрім көп жыл ізденіп жазған «Үш анық» атты еңбегінде «ар ілімін» терең қарастырып, «ынсап, әділет, мейірім» ұғымдары арқылы «ұждан» мәселесін көтереді. Осы тұрғыдан келгенде Толстой танымының өз көзқарасымен түйісер жерін де байқайды. Тіпті оны бар халыққа ортақ, білім иесі деген пікір түйеді.

Танымдық тұрғыдан салыстыра зерттегенде екі суреткердің әсіресе эстетикалық көзқарасында көп үндестік барын байқауға болады. Дүниенің, болмыстың, адамзат қоғамының болашағы туралы ой-толғамдары жинақталған еңбектері мен шығармаларын салыстыра зерттеу сондықтан да аса өзекті мәселе.

Әлем әдебиеті классиктерінің туындыларын ұлттық тілге тәржімелеу дәстүрі Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының елеулі бір саласы болып табылады. Оны тек қана көркемдік тәржімелеулері ғана емес, сонымен қатар Шәкәрімнің бұл бағыттағы теориялық естелік-зерттеулері де айғақтайды. Солардың біреуін келтірейік:

«-Ақын, жазушы өзінің жазған тума шығармасына жауаптылықпен қарау қажеттілігі сөзсіз.

Ал өте жауапты нәрсе-біреудің шығармасын аудару. Бұған өте шеберлік керек.

Шығарманы аударушы адам, сол шығарманың барлық мазмұнын түсіндірумен қатар, жазушының нәзік сезімін, шеберлігін, шығарманың қандай күйде, қандай рухта жазылғанын жақсы білу керек. Демек: аудармашы сол аударманың авторынан ой-санасы, сезімі төмен болса, онда аударма дәл болып шықпайды. Шығарма аударылғанда рухынан айырып қалса, онда аудармашының жазушыға қиянат істегені болады.» [2,40].

Көркем аударма саласында Шәкәрімнің теориялық әрі іс жүзінде өзіндік дағды қалыптастыруы - шын мәніндегі аударма жасауға мүмкіндік туғызды. Сондықтан, аталмыш пікірдің Шәкәрімге тиесілі болуы дау тудырмайды.

Ал Шәкәрімнің Толстойдың дәл осы шығармаларын таңдауы жөнінде көркем аударма саласының теоретик әрі практик маманы Н.Сағындықова былай дейді: «Переводчик должен переводить на родной язык то, что созвучно его душе»[3,145].

20 ғасыр басындағы қазақ көркем прозасының поэтикасын зерттеуші ғалым А.Ісімақова былай дейді: «Художественный стиль этой литературы запоминается не словами, а моментами экзистенциального мира, обсуждением вечных ценностей мира и жизни. В этом непреходящее значение и достоинство этой литературы» [5,54]. Біздің байқауымызша, бұл «стиль» тек қана Шәкәрімнің өз туындыларынан ғана емес, сонымен қатар, оның аудармаларында да көрініс табады. Мысалы, «Үш сауал» деген әңгімесінде: «Қай істі қандай уақытта істеген жақсы? Ең керекті кісі кім? Ең керекті іс не?» сияқты өмірлік маңызы бар сұрақтардың қойылуының өзі және солардан шығатын қорытынды жауаптар «ең керекті уақыт-осы уақыт! Неге десен, бәріміздің де қолымыз бос ерік өзімізде, ең керек кісі- осы дұшпаның болды. Неге десен, мұның жазылар, жазылмасы әзір неғайбыл, егер жазылса, бұл-дағы біреуге жақсылық қылғанды жанындай жақсы көрер еді. Ең керек іс-қазір осыған қылған жақсылығың, неге десен, адамның мойынындағы шын міндеті-біреуге жәрдем ету...» [1,479] деген өмірдің мәңгілік құндылықтарының талдауы, талқылауы болып табылады. Сол сияқты «Ассархидон-Лаэли» әңгімесінде де: «Тіршілік пен рақат жалғыз саған ғана керек емес, тамам жан иесіне де керек. Бірақ сен жалғыз бір өзіңе тиген үлесің тіршілігіне ғана иесің» [1,476].

Л.Толстой «Ассархидон-Лаэли» әңгімесін жазу кезінде З.А.Рагозинаның «История Асси-

рии» деген кітабын пайдаланған. Әңгіменің барлық кейіпкерлері ойдан шығарылмаған, тарихи тұлғалар болғандықтан, автор «жалған қателерді» («мнимые неправильности») (былайша айтқанда, шынайы патша бейнесіне келіспейтін баяндаулар) пайдалануына қарамастан, Ассархадон патшасының бейнесін «табиғатынан жұмсақтыққа бейім» адам ретінде береді[6,378]. Шәкәрімнің бұл «еркіндігін» кемшілік ретінде қабылдамауымыз керек, керісінше, ол аудармашының даралығы мен таланттылығы туралы ойды негіздей түседі. Бұл пікірді «Аударма өнері» деген еңбегінде И.Левый де қолдайды: «отклонения от подлинника лучше всего демонстрируют метод переводчика и его взгляды на переводное произведение» [7,160].

Жоғарыда айтып кеткендей, көркем аударма саласы аудармашының өзіндік стилінде маңызды орын алатын лингвистикалық аспектілерсіз жүзеге асуы мүмкін емес. Мұндай аспектілердің бірі - сөйлем құрылысының синтаксистік ерекшеліктері. Сөйлемдер жай әрі қысқа болғандықтан, шығарманың ырғағы М.Әуезовтің айтуынша «лебiзi» кiдiрмелi, «тынығуға» ұқсайды [8,516]. Осындай күрделі синтаксистік құрылымдарға толы Толстой тіліне тән емес жазу стилін Шәкәрім шеберлікпен жеткізеді. Тек әңгіменің соңында ғана Толстойдың кең тынысты нақ тілін байқаймыз. Дәл осы дәлдікпен Шәкәрім әңгіменің шарықтау шегін, яғни шалдың ойын береді. Аудармадағы кейбір ауытқуларға қарамастан Шәкәрім негізгі ойды-мейірімділік пен зұлымдық идеясын өте шебер жеткізеді.

Енді «Үш сауал» аударма әңгімесінің көркемдік пен эстетикалық құралдарына көңіл бөлейік. Түпнұсқа мен аударманың бірінші көзге көрінетін ерекшелігі олардың сюжеттік жағы. Түпнұсқада оқиға желісі орманда өтсе, аудармада оқиға мекені -елсіз, жартасты жер. Және де бұл көзге көрінбейтін детальді қалдырып кетуі кездейсоқтық емес, өйткені аудармада бұл аяғына дейін сақталған.

Мысалы, Толстойда:... Отшельник жил в лесу...[4,570].

Шәкәрімде:...тақуа адам..., тастың үңгірін үй қылып... [1,477].

Немесе

Толстойда:...солнце стало заходить за деревья... [4,570].

Шәкәрім бұны былай өзгертеді:... Күн батуға таянып...[1,477].

Сондай-ақ жүгіріп келе жатқан адамды суреттеу. Түпнұсқада ол былай береді:...Царь оглянулся и увидел, что из леса, точно, бежал бородатый человек...[4,570].

Шәкәрімде бұл деталь мүлде жоқ.

Тәржімелеудің мақсаты- суретшінің өзіндік даралығын ескере отырып, мәтінді, бұл жерде нақтырақ айтсақ, сюжетті жеткізуі. Оған Шәкәрімнің қорытынды сөзі дәлел бола алады:

Адамшылық іздесең, бұл жолға түс,

Алдау қылма біреуге қиянат күш!

Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа,

Ар-ынсаптың сүйгені - таза жұмыс! [1, 465].

Әңгіменің түпнұсқасында эпилог бөлімі мүлдем жоқ. Ал Шәкәрімде ол бөлім моральдық сарынмен айқын берілген. Бұл тәржімелеушінің өзіндік даралығын одан әрі айқындай түседі. Егер Толстой шығармада әдейі жасалған дидактикалық сипатты жоққа шығарса, Шәкәрім, керісінше, оны шығыс әдебиетіне тән эпилогтық моральмен, яғни синтенциямен күшейтеді.

Шәкәрім шығармашылығында аударма мәселесі өз төңірегіндегі зерттеулерге қарамастан, комплекстік ғылыми талдауының объектісі болып қала береді. Өйткені көркем аударманы нақты бір ғылыми пәнмен тану мүмкін емес. [10, 158]

Шәкәрімнің Толстойға қарағандағы өзгешелігі эстетикадан арнайы еңбек жазбағанымен өзінің еңбектері мен шығармаларында эстетиканың «ұждан», «арлылық», «әдемілік» т.б. категорияларын тірек етіп алады. Толстой болса өзінің «Өнер дегеніміз не?» атты еңбегінің сүбелі бөлігін эстетиканың маңызды мәселелеріне арналған. Шәкәрім мен Толстойдың ой-таным мәселесіндегі үндестігі мен даралықтары терең танымды қажет етер күрделі мәселелердің бірі.

Соңғы жылдары Шәкәрім мен Толстойдың өмірі, көзқарастары, әдеби мұрасына арналған еңбектер қоры толыға түсті. Ал, Толстой шығармашылығы туралы еңбектер кітапханасы аса мол, соған қарамастан зерттеушілер тарапынан оның қорының толысуы толастаған емес.

Олай болуы түсінікті де, өйткені Шәкәрім мен Толстойдың өмірі мен шығармашылығы адамзат баласы үшін идеал және эстетикалық құндылық болып қала береді.

Қытай елінің өмірінен алынып жазылған үш әңгіме де осы сарындас. «Пан-Жи-Зан хан» мен

«Қолшатыр бұйрығы» әңгімелеріндегі қол астындағы халқына азуын батырып, әділетсіздік жасап отырған, өзі ғана тойғанға масайрап секірген ұлықтардың шынайы бейнелерінен де Шәкәрім өз ойларына толып жатқан тиянақ тапқандай болады. Мұнда баяндалатын оқиғалар қазақ арасына да өте жақсы таныс сезіледі. Өтірік ақпар беріп, патшасын алдаған ұлықтар немесе шаш ал десе бас алатын, өзінің ғана жан тыныштығын ойлайтын паракор, белсенді әкімдер қазақ ішінде аз болған ба?

Бір ұрты май, бір ұртында қандар да бар, Қой терісін жамылған жандар да бар. Жазасызды жалалап атақ алып, Ақ жүрексіп жүретін пандар да бар... [1, 166]

«Алты әңгіме» топтамасының көркемдік бояу-нақыштарына қарай отырып, оларды түпнұсқамен салыстырған сәттерде бұл шығармалардың да сөзбе-сөз жасалған аударма емес, еркін баяндалған өзіндік ерекшеліктері бар туындылар екенін байқаймыз. Олардың бірінің қара сөзбен, екіншісінің өлеңмен өрнектелуінде де осындай еркіндіктің сыры сезіледі.

1. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. А., «Жазушы», 1998-560б

2. Мұхаметханұлы Қ. Абай мұрагерлері. А., «Жазушы», 1995-208 б.

3. Сағындықова Н.Ж. Основы художественного перевода. А., 1996.

4. Л.Н. Толстой. Избранные сочинения в 3-х т., т. м. 1989-с671

5. Исакова А. Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). Автореферат диссертации на соиск. ученой степени доктора филол. наук, А., 1998-с54

6. Рагозина З.А. История Ассирии. СПб., 1902-с378

7. Левый И. Искусство перевода. М., 1978-с250

8. Ауезов М. Племя младое. Авторизированные переводы с казахского А. Пантелиева. А., «Жазушы», 1997-с516

9. Орысша-қазақша сөздік. 1,2-ші том, А-А, 1978-1981

10. Аманжол А. Шәкәрім және Толстой. Шәкәрім әлемі: таным мен тағлым. А., 2008

***

Статья посвящена проблемам художественного перевода в казахской литературе.

***

The article is devoted to the problems of literary translation in the Kazakh literature.